

DOI 10.51558/2490-3647.2024.9.2.897

UDK 316.334.56:72(497.6 Sarajevo)
355.012:714.4(497.6 Sarajevo)

Primljeno: 23. 10. 2024.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Asja Mandić

RUŠEVINA KAO STANJE GRADA POD OPSADOM

Poimanje grada kao ruševine u slučaju opkoljenog Sarajeva (1992-1996) nije toliko vezano za njegovu materijalnu destrukciju kao ni za ono što ruševine u teorijskom diskursu i književnom izrazu obično predstavljaju — estetizaciju propadanja i smrti, romantični spokoj i nostalgiju. U Sarajevu se ruina odnosi na jedno cjelokupno fizičko i duhovno stanje nastalo procesom cijepanja, fragmentiranja, sknavljenja strukture njegovog urbanog tkiva, što uključuje i doslovno svođenje pojedinih objekata na ruševine, ali najviše na strateško onesposobljavanje grada kao socijalnog organizma i na anihilaciju svega onoga što ga čini modernim i civilizovanim gradom. Urbani prostor, što kroz artefakte konkretizira i koncentrira historiju, memoriju, značenja i simbole, što je sačinjen na način da okuplja ljude i dovodi ih u komunikaciju, sistematski se uništavao tokom četverogodišnje opsade. Poništavala se suština grada kao sredstva što organizira društvo, što različite elemente dovodi u interakciju, što ih spaja, povezuje. Iako Sarajevo nije bilo do temelja ruinirano u materijalnom smislu, u mnogim aspektima se može smatrati analognim ruševini, što se odnosi i na leksiku koja opisuje njegovo stanje tokom rata, odnosno koncept propadanja, napuštenosti, odbačenosti, prolaznosti i privremenosti građenja i življenja.

Ključne riječi: arhitektura; memorija; opsada Sarajeva; ruševina; urbana sociologija; urbicid

UVOD

U odnosu na impozantan korpus literature koji se bavi fenomenom ruševina, Sarajevo se, u ratu, u vrijeme opsade, teško može posmatrati kroz uobičajeno poimanje tog fenomena. U tom kontekstu možemo jedino govoriti o ruševini kao procesu, ne objektu, odnosno posmatranju grada u procesu ruiniranja, djelovanja aktivnih sila destrukcije koje ga dovode u stanje propadanja, marginalizacije, fragmentarnosti, onemogućavanja njegovih osnovnih funkcija, narušavanja njegovih prostornih oblika i životnog organizma. U ovom poimanju ruševine nema nikakve estetike kontemplacije, nostalgije niti spokoja. Nema propadanja kao kontemplativnog povratka izvornom, odnosno romantičarske „poetike ruševina“ (Diderot 2011: 95-97) u ljepotama njihovog postepenog sjedinjavanja s majkom prirodom. Destruktivna sila, njena rušilačka brzina i razorna moć kroz četverogodišnji period razaranja upravo je dovela do potpuno suprotnog poimanja ruševine, koje se opire pitoreskno propadanju, melankoliji i nostalgiji, pa tako i evokativnoj poetici moderne eurocentrične tradicije gdje se u ruševinama priziva nešto što je izgubljeno, što nestaje u procesima rapidnog industrijskog razvoja i progressa.

Poimanje grada kao ruševine u slučaju Sarajeva nije toliko vezano za njegovu materijalnu destrukciju - kako je to slučaj sa Mostarom (1992. i 1993. godine) ili sa njemačkim gradovima koji su bombardovani pred kraj Drugog svjetskog rata i srušeni gotovo do temelja ili na najrecentnije primjere ruiniranja gradova koje pratimo preko TV ekrana (na nemilosrdno sistematsko uništavanje Gaze, koje je poprimilo neviđene razmjere u stepenu devastacije i broju ljudskih žrtava, kao i destrukciju ukrajinskih gradova od strane ruskih vojnih snaga) - već na proces ruiniranja, odnosno na aktivne sile destrukcije koje dovode do ruševnog stanja. Dakle, fokus je više usmjeren na čin rušenja i uopće nasilja koje dovodi grad u stanje urušavanja – od cijepanja njegovog urbanog tkiva, razbijanja strukture i slike, do degradacije javnog prostora – odnosno na rušilački proces koji djeluje na ljude, društvene relacije i na sve ono što je akumulirano u gradskom prostoru.

1. SARAJEVSKI OBRUČ

Topografske specifičnosti Sarajeva, prirodne karakteristike koje su determinirale strukturu njegovog urbanog tkiva, odredile razvoj i tok i odigrale značajnu ulogu u stvaranju identiteta grada, načinile su ga podložnim različitim oblicima nasilja i destrukcije, odnosno formiranja vojnog obruča kojim je grad četiri godine bio

zatvoren, presječen, izoliran i kontroliran. Planine i brda, što su oduvijek štitali kotlinski prostor, dolinu rijeke Miljacke i grad koji se u njemu gotovo organski stoljećima oblikovao, postale su zonama kontrole i koncentracije teškog naoružanja srpsko-crnogorskih vojnih postrojbi, odnosno Jugoslavenske Narodne Armije koja se ubrzo transformirala u Vojsku Republike Srpske.

Opasano cijevima teške artiljerije i snajperima, što su permanentno nadzirali njegov urbani prostor u gotovo svim tačkama, Sarajevo je sistematski granatirano, rušeno, ubijano, i to sa lokacija koje su ga stoljećima štatile, s olimpijskih planina, njihovih obronaka i okolnih brda, gdje se posebno izdvaja Trebević, zbog neposredne blizine starom dijelu grada i centru, a njegovu stratešku poziciju, prepoznala je još austrougarska vlast gradeći odbrambene utvrde na nekoliko lokacija. Trebević je do rata i opsade bio i strateška i odbrambena tačka, prirodni bedem grada što je opasavao mahale, koje su se formirale na njegovim sjevernim padinama još u osmanskom periodu, dakle štitiu njegovu nutrinu od vanjskog i nepoznatog.

Međutim, u ratu su planine, njihove padine i ogranci, što su oduvijek prirodno zatvarali Sarajevo, izgubili funkciju zaštitne membrane što je čuvala jezgro grada, funkciju tog poroznog, rubnog, liminalnog prostora ili granice kojom, kako tvrdi Heidegger (2009), grad ne prestaje, već započinje svoje postojanje. Determinirane obručem, zonama vojne demarkacije, pojasima razdvajanja, odnosno fronta, granice više nisu okrenute ka nečemu i ka nekome već protiv nečega i nekoga.¹ Pretvorile su se u mjesta razdvajanja, rascjepa, prekida komunikacije. Kako više nemaju posredovateljsku ulogu, postale su nemjestima. Jer ukoliko se mjesto može definisati kao „identitetsko, relaciono i istorijsko“ (Ože 2005: 75), nemjesto predstavlja prostor gdje se prekida komunikacija, narušava relacija, dijalektika između unutra i vani. Stoga su granice prirodnog, topografski definiranog prostora, planinskog obruča, rubnih šuma i brežuljaka, postale zonama gdje grad prestaje, gdje se gubi komunikacija s onim što je izvan, gdje se narušava veza i s prirodnim okruženjem s kojim je grad oduvijek bio povezan, prema kojem se usmjeravao, fenomenološki otvarao. Transformirane u zone gdje se u prirodno tkivo upisuju granične linije ili rubni rovovi, koji se uvijek iznova naznačuju, kopaju i zidaju, i povlače crtu između nosioca ili subjekta nasilja i njegove žrtve – grada koga uništava (Musabegović 1998: 17), postale su međama koje označavaju razdiobu između unutrašnjeg i vanjskog, nemoćnog i moćnog, civiliziranog i divljeg.

Ispisivanjem međa, granica, linija razgraničenja, odnosno iscrtavanjem obrisa

¹ Navedenu karakterizaciju granice, koja proizilazi iz italijanske riječi *frontiera*, odnosno sadrži imenicu *front* ponudio je Piero Zanini (2002: 21).

obruča, grad je bio hermetički zatvoren, odsječen, izopćen od civilizacije i od ostatka svijeta, ogoljen i degradiran, reduciran na golo preživljavanje, na neki vid geta ili logora u kome su se testirale granice fizičke i psihičke izdržljivosti. Sarajevo je bilo logor, kako to kaže Nermina Kurspahić (1995: 3), s tim što „metodi mučenja njegovog stanovništva nisu, možda tako direktni i grubi (zbog same činjenice da, ipak direktno ne srećete svoje krvnike) kao u stvarnim ... logorima“. Jer svakodnevnim granatiranjem, snajperisanjem i presijecanjem svih vidova snabdijevanja (hrane, vode, struje, gasa), blokadom saobraćaja (željeznice, avio i putnog saobraćaja) i komunikacija (pošta i telekomunikacija), Sarajevo je i fizički i psihički iscrpljivano i iznurivano, uništavano i ubijano.

Opsada se stoga može opisati i kao oblik ratovanja koji strateški pogađa urbanu infrastrukturu,² jer taj nevidljivi mrežni skelet koji održava mobilnost, zdravlje, dotok energije, vode, hrane, kao i odvoz otpada, omogućava postojanje modernog urbanog života. Uništavanjem i onemogućavanjem infrastrukturnog sistema u gradskom tkivu, kao i onog što ga povezuje s njegovom izvanjšinom, odnosno prekidom rada „krotoka savremenog grada“ i njegovog „metabolizma“ (Graham 2010a: 2), svakodnevni život se sveo na borbu protiv tame, hladnoće, nemobilnosti, gladi, bolesti (epidemije enterokolitisa, žutice...), straha od kriminala i nasilja (Ibidem; Kapić 2000). Ta strateška paraliza grada predstavljala je još jedno sredstvo za ubijanje, pogotovo slabijih, starijih i bolesnih (Graham 2010b). Njome se dodatno povećao i osnažio destruktivni potencijal obruča, jer se takav vid nasilja vršio permanentno.

Nasilje nad gradom, urbicid ili „ritualno ubijanje grada“ kako je to opisao Bogdan Bogdanović (2008: 35-39), sprovedeno je nad svim onim što je Sarajevo činilo gradom, od sakaćenja njegovog urbanog pejzaža, arhitektonsko-urbanističke fizionomije i slike, do ružiranja njegovih kulturnih i civilizacijskih vrijednosti. Ubijano je samo poimanje grada kao socijalnog prostora, koji stvaraju ljudi svojim kretanjem, navikama, običajima, komunikacijom i društvenom interakcijom. Proces decidnog ubijanja grada spolja i njegovog postepenog umiranja iznutra, gubljenje osnovnih funkcija koje su srž njegovog bitka, a to je činjenica da je „sazdan po mjeri života ljudske zajednice“ (Musabegović 1998: 15), transformirao ga je u ruinu, svedenu na krhotine normalnog života.

2 O namjenskom uništavanju urbane infrastrukture kao moćnoj strategiji ratovanja, čija je posljedica demodernizacija savremenih gradova koja najviše pogađa civilno stanovništvo, pisao je Stephen Graham (2005).

2. SKRNAVLJENJE URBANOG PEJZAŽA

Opsada je razotkrila apsolutnu ranjivost grada smještenog u planinskoj kotlini, jer u odnosu na morfologiju terena, čak i nasumičnim granatiranjem rušio se i ubijao grad i njegovi stanovnici. Ipak Sarajevo je planski i strateški uništavano. U periodu od manje od dvije godine, ruinirani su neki od najznačajnijih objekata, od poslovno-industrijskih, do stambenih i vjerskih, kulturne i obrazovne ustanove, škole, bolnice, kulturno-historijski spomenici. O tome svjedoči dosje Asocijacije arhitekata Bosne i Hercegovine DAS – SABIH i Zavoda za izgradnju grada, objavljen 1993. godine, gdje je detaljno popisano obim destrukcije arhitektonskih objekata koji su od „vitalnog značaja za urbani razvoj, funkcioniranje i identitet grada“.³ Njihova publikacija, pod nazivom *WARECHITECTURE: Sarajevo Urbicid*, promovirana u aprilu 1993. godine u Sarajevu – kada je upriličena i izložba fotografija Milomira Kovačevića⁴ koje predstavljaju ključni dokument ovog kataloškog dosjea – sistematizirana je prema razvojnim etapama grada. Ona daje kataloški pregled dokumentovanog stepena destrukcije za svaki odabrani objekat, čime svjedoči o sistematskom uništavanju arhitektonskog krajolika.

U dosjeu su izdvojeni pojedinačni objekti koji karakteriziraju grad i njegov historijski razvitak, razvoj i rast tokom vremena, od osmanskog, preko austrougarskog pa sve do perioda moderne i savremenih arhitektonskih rješenja. Ti objekti ili urbani elementi što su tvorili grad, oblikovali njegovu fizičku strukturu i imali kvalitet trajnosti, historijske i kulturno-historijske vrijednosti, sada oštećeni i ruinirani razbili su i prostorni i vremenski kontinuitet Sarajeva. Njihovo prisustvo, stvaralo je odsustvo, tenziju između strukturalnog jedinstva grada i njegove nasilne fragmentacije.

Tako publikacija *WARECHITECTURE: Sarajevo Urbicid* bilježi ružiranje objekata od historijske vrijednosti i značaja za grad, koji svjedoče o njegovoj prošlosti, to jest onih što su imali ne samo kvalitet trajnosti, već i spomeničke vrijednosti. U tom smislu mogu se razmatrati porušeni spomenici osmanske arhitekture, kao što su Šejh Magribijina džamija i Tabacki mesdžid, kao i oni što su ostavili trag o prisustvu austrougarskih utjecaja na urbanu strukturu Sarajeva. Granatiranjem i korištenjem zapaljivih projektila uništeni su znameniti objekti austrougarske arhitekture: Vijećnica, Glavna pošta, Muzej XIV Zimskih olimpijskih igara, kao i oni što predstavljaju rijetke primjere geometrijske secesije u Bosni i Hercegovini – stambeno-

3 *WARECHITECTURE: Sarajevo Urbicide* (Sarajevo: Asocijacija arhitekata DAS-SABiH, 1993), bez paginacije.

4 „Izložbe: Urbicid Sarajevo“ *Oslobođenje*, 11. 04. 1993.

poslovne zgrade Isaka Saloma i Racher-Babić. Kada se govori o spomeničkoj vrijednosti, smisao i značenje spomenika ovim objektima ne pripada zbog njihove izvorne predodređenosti, jer su oni, kako to objašnjava Alois Riegl (2006: 356-357), za razliku od „namjernih“, „nenamjernih“. Kvalitet spomenika dobili su zbog svoje historijske, starosne i komemorativne vrijednosti (Ibidem), a svojim prisustvom stvarali su kolektivnu predstavu o gradu. Međutim, svedeni na skelete, zatrpane ostacima zidova, otpacima destrukcije, njihovo fizičko prisustvo ostalo je samo kao sablasna nakupina prošlog života, fragmentarni podsjetnik na sve ono što je izgubljeno. Ruševni objekti postali su označiteljima propadanja i umiranja grada, brisanja njegove historije i memorije.

U tom kontekstu najeklatantniji primjer je ljuštura zapaljene i ruinirane Vijećnice u čiju utrobu su se koncentrirali ostaci destrukcije, razvaline, fragmenti kamenih stubova, metalne konstrukcije i krhotina stakla njene grandiozne kupole što se samo urušila u unutrašnjost objekta. Sada otvorena ka nebeskom prostranstvu, Vijećnica se izložila dodatnim procesima propadanja i urušavanja, što od prirodnih procesa (kiše, snijega), što od novih projektila koji su „padali s neba“. U ostacima ovog gradskog simbola i spomenika ostali su samo fragmenti nasljeđa, dok su bespovratno uništeni pisani spomenici, koji su čuvani u njegovim prostorijama. Požar izazvan zapaljivim razornim projektilima progutao je značajan dio građe Narodne i univerzitetske biblioteke – brojne rukopise, veći dio kartografske zbirke, fond muzičkih zapisa, zbirku razglednica, grafika i brojnih dokumenata od velikog kulturnog i historijskog značaja (Žujo et al.sar. 2014), a vjetar je raznosio smrad garotine, pepela i komadiće nagorenog papira. Fragmenti spaljene prošlosti, kulturne memorije i kolektivnog sjećanja dopirali su i do udaljenijih dijelova Starog Grada i Centra,⁵ tako da su i oni građani, koji se nisu izložili riziku u akciji spašavanja bibliotečkih fondova, direktno svjedočili tim monstruoznim procesima planskog i strateškog brisanja historije i memorije.

Uništena biblioteka građa također je imala spomeničku vrijednost, kao pisani spomenik, koji se, s Rieglovog gledišta, također može smatrati nenamjernim spomenikom i to ne samo zbog starosne i povijesne vrijednosti, već i vrijednosti:

„... zbog drukčijega jezika, neobičnih izraza, pojmova i sudova koje čak i netko tko nije povijesno obrazovan odmah prepoznaje kao zastarjele, kao pripadnike prošlosti. Zanimanje je

5 Vjetar je ostatke knjiga i raznih pisanih dokumenata nosio i na razdaljinu od 2 kilometra, što se može zaključiti iz dnevnika Ivana Štrausa, koji je 26. 08. 1992. godine zapisao: „...do nas, u Nemanjinoj ulici, dopiru, nošeni vjetrom, dijelovi spaljenih listova knjiga“ (1995: 133).

bez sumnje i u ovim slučajevima ukorijenjeno u komemorativnoj vrijednosti, odnosno i s ovoga gledišta promatramo djelo kao spomenik i to kao nenamjerni spomenik...“ (Riegl 2006: 358).

Ruiniranje Vijećnice, kao i Orijentalnog instituta i njegovih bibliotečkih i arhivskih fondova, govori o decidnom uništavanju pisanih spomenika, odnosno o brisanju historije i memorije grada, onoga što Krzysztof Pomian naziva mentalnom topografijom, koja uključuje „ono što je zabeleženo u dokumentima kao deo kolektivnih verovanja ili kolektivnog sećanja ili ono što se nalazi u književnim, umetničkim, istorijskim ili naučnim delima“ (Pomian 2010: 49). Međutim, Vijećnica pored svoje spomeničke vrijednosti ima i neprocenjivu vrijednost za grad, za njegovu urbanu strukturu, kao i za njegovu sliku i identitet. Vijećnica ima kvalitet jedinstvenog urbanog artefakta i funkciju oblikovatelja grada, kako bi za takve objekte rekao Aldo Rossi; ona spada u gradski element dominantne prirode, jer je prepoznatljiva ne samo zbog svoje individualnosti, nepravilnosti i zanimljivosti, već i položaja unutar urbanog krajolika (Rossi 1999). Vijećnica dominira horizontom grada, otvara ga s njegovog istočnog ulaza, funkcioniše kao njegova okosnica i smatra se ikoničnim objektom Sarajeva, odnosno nečim po čemu se grad prepoznaje i pamti.

Međutim kako se zgradama-ikonama smatraju i visoki objekti, koji predstavljaju akcente u strukturi gradskog krajolika, te su same za sebe postale simbolima, možemo reći da u ikonične objekte spadaju i soliteri Upravne zgrade i štamparije *Oslobođenja* te Poslovni centar Unis / “Unisovi neboderi“, koji su kao i Vijećnica uništavani, zapaljeni sistematskim granatiranjem. Upravna zgrada novinske kuće *Oslobođenje* bila je svedena na ruševinu u doslovnom smislu. U okviru kompleksa, jedan neboder bio je potpuno srušen, dok je drugi ostao ogoljen, raščerečen, otvorene „utrobe“ iz koje su stršali „unutrašnji organi“, žice, dovodni i odvodni kanali, cijevi, dok su se s njegovog skeleta, infrastrukture na kojoj sve visi, stubovi i zidovi gulili kao meso.⁶ Rascvjetala čelično-betonska konstrukcija, iskomadana, svedena na krhotine koje se razlistavaju iz skeletnih ostataka vertikalne, narušila je vizuru novog dijela grada.

Ruševine, pogotovo ikoničnih objekata, sknavile su sliku grada, razbile je, fragmentirale. Tako su i garotine Unisovih nebodera – što su predstavljale neki vid centra urbanog krajolika, ako promatramo grad u njegovoj cijelosti, duž longitudinalne linije kojom se proteže, ali isto tako i liniju prelaza, kojom od Marijin Dvora počinje noviji dio grada — postale vizualnim akcentima destrukcije. U neposrednoj blizini nebodera je i oštećena i djelomično zapaljena Zgrada Skupštine

6 Navedeni opis ruševine preuzet je od Tima Edensora koji vrlo slikovito opisuje materijalnost industrijskih ruševina (vidjeti Edensor 2005).

i Vlade Republike BiH, vertikalni akcent nagrađenog arhitektonskog kompleksa vladinih institucija i trga, arhitekta Juraja Neidhardta.⁷ Ali ukoliko razmišljamo o vertikalama u kontekstu slike grada, slične posljedice imali su: rušenje ili otkidanje vrhova džamijskih munara kao što je to slučaj sa Šejh Magribijinom džamijom i Bijelom džamijom; granatiranje crkvenih tornjeva kao što je Župna crkva Sv. Josipa na Marijin dvoru; kao i brojnih vertikalna stambenih objekata i hotela (nebodera na Trgu heroja, Hotela Bristol, Hotela Holiday Inna...) i poslovnih objekata...

Dakle, sistematski se uništavao arhitektonski urbani krajolik, odnosno gradski život i prostor organiziran prema zadovoljavanju čovjekovih potreba (stanovanje, rad, rekreacija, odmor i komunikacija) o čemu svjedoče i razoreni stambeni i poslovno-industrijski objekti (Poslovna zgrada Energoinvesta, Zgrada Elektroprivrede BiH...); bolnice (Klinika za ginekologiju i akušerstvo „Zehra Muđidović“⁸); dječji vrtići (Dječji vrtić „Mladen Stojanović“); kina (Kino Sutjeska / Dom Crvenog krsta); hoteli (Evropa i Bristol); vjerski objekti (Župna crkva Uznesenja Marijina na Stupu i već spomenuti Šejh Magribijina džamija i Tabački mesdžid); olimpijske sportske dvorane (Zetra i Mojnilo) i Dom mladih Kulturno-sportskog centra Skenderija⁹... Međutim, dosije daje uvid samo u odabrane individualne objekte, koji, ukoliko se posmatraju kao izdvojeni primjeri u urbanom krajoliku, ne daju kompletnu sliku rušenja urbanog tkiva.

U slučaju razorenih pojedinačnih arhitektonskih zdanja možemo govoriti o ruševinama u pravom smislu te riječi, o razvalinama, ostacima srušene građevine, beživotnim strukturama koje podsjećaju na smrt, odnosno mjestima gdje se gube granice između unutra i vani, gdje se dešava tenzija između fragmenta i cjeline. Međutim, sarajevske ruine i garotine, skeletni ostaci zgrada, njihove šuplje mračne betonske ljuste, svedene na hrpe materijala (cigle, metala, drveta), gdje svaka i evocira propadanje i smrt, ne mogu se posmatrati kao pojedinačne, izolovane strukture, što je čest slučaj u promišljanju o ruševinama i njihovom odnosu prema ostatku uređenog i usklađenog urbanog ambijenta. One nisu okružene reguliranim prostorima i tu nema jakog kontrasta između razvalina, rupa i otpadaka i glatkih čistih površina, tj. nisu do te mjere „izopačene“. Naime, i ostatak urbanog ambijenta bio je

7 Juraj Neidhardt dobija prvu nagradu na jugoslovenskom natječaju za ovaj kompleks 1955. godine, međutim prvobitno konkursno rješenje je modificirano u odnosu na potrebe i kompleks je izgrađen tek 1980. godine. Projektno rješenje za trg radio je skulptor Dušan Džamonja. (vidjeti Štraus 1998).

8 Arhitekt Bogoljub Kurpjel je za projekat Klinike za ginekologiju i akušerstvo dobio republičku nagradu „Borba“ za najbolje arhitektonsko ostvarenje u 1977. godini (vidjeti: Štraus 1998).

9 Za zgradu Kulturno-sportskog centra Skenderija, sagrađenu 1969. godine, arhitekti Živorad Janković i Halid Muhasilović dobili su Šestoaprilsku nagradu 1970. godine, ali i mnogo značajniju, Saveznu nagradu „Borba“ za „najuspjelije arhitektonsko ostvarenje u zemlji“ (vidjeti: Štraus 1998).

pun nestabilnih struktura koje su se urušavale. Bio je pun ožiljaka, imprinta granata, rupa i šupljina što su unakažavale fasade ili lica zgrada, rascvjetalih limova na krovovima, tramvajskih i trolejbuskih žica što su visile, dok su glatke čiste okolne površine i ulice postale nakupinama krhotina i paljevina urbanog mobilijara, automobila i tramvaja, kao i polomljenih stakala, cigli, kamenja i raznih otpadaka. Dakle, tu ne možemo govoriti o odnosu između reda i nereda jer je čitav arhitektonski krajolik bio izložen rušilačkim silama, gotovo svaka zgrada imala je direktni pogodak, stakla popucala od granata, a ulice su se permanentno nagomilavale krhotinama koje su čekale da se uklone.

Ideja da je urbani prostor što ovisi o arhitekturi, nečemu što je stabilno, stalno, statično, sačinjeno od trajnih materijala, što je vječno, izgubila se u procesu njegove stalne transformacije, u brzim i radikalnim promjenama, u procesima destrukcije, urušavanja i propadanja. Osim toga, posmatran u totalitetu, opsadom i ratnim dejstvima, raščerečen i rascjepkan, unakažen i pocijepan, urbani prostor je zapao u fragmentarnost. Odsječena su naselja Grbavica, Vraca, Nedžarići i Vogošća, dok je Dobrinja raščerečena na dijelove i potpuno otkinuta od ostatka grada. Ti dijelovi, sada amputirani od gradskog tkiva, transformirali su se u linije razgraničenja, linije sukoba i zone odakle su nad opkoljenim gradom destruktivne sile sprovodile svoju ubilačku moć.

3. SISTEMI NADZORA I KONTROLE KAO MEHANIZMI DESTRUKCIJE URBANITETA

Opsada je nametnula novi prostorni poredak, ne samo u fizičkom smislu fragmentiranja i destrukcije arhitektonskog krajolika, uništavanja njegove infrastrukture, tog skrivenog krvotoka što moderni grad čini živim, već i načina kako se urbani prostor koristi i doživljava. Jer opkoliti, omeđiti, okružiti Sarajevo, značilo je potpuno ga zatvoriti i onemogućiti, zaustaviti mu krvotok i kretanje, onesposobiti ga, učiniti ga nemoćnim objektom nad kojim se demonstrira sila i moć. Opsada bi se stoga mogla posmatrati i kroz Michel de Certeauov koncept strategija, što pretpostavlja manipulaciju prostorom kroz ustanovljavanje mjesta kojim se upravlja izvana, ustanovljavanjem meta, uspostavljanjem prijatni (De Certeau 2002) kroz različite mehanizme represije. Jedna od najprisutnijih tehnologija moći, odnosno nasilja i agresije, što je gotovo neprekidno djelovala tokom četverogodišnje opsade, bila je snajperska ubilačka mašinerija. Ona je pretpostavljala „ovladavanje mjestom pomoću vida“ gdje: „Podjela prostora omogućuje *panoptičku praksu* počevši od

mjesta s kojega pogled preobražava strane snage u predmete koje se može promatrati, mjeriti, nadzirati, dakle i ‘uključiti’ u svoje viđenje“ (Ibidem 89).

Osmatrački pogledi, dolazili su ne samo iz vanjštine grada, s olimpijskih planina i brda kojima je okružen, već i iz unutrašnjosti njegovog tkiva – s okupirane Grbavice i rubnih gradskih naselja, koja su bila pod kontrolom Vojske Republike Srpske, kao što su Nedžarići i dijelovi Dobrinje, ali i iz snajperskih gnijezda što su početkom opsade bila raspoređena po čitavom gradu, posebno u neboderima i višekatnicama. Snajperske cijevi, najviše skoncentrisane na prostoru Grbavice, u neboderima duž rijeke Miljacke i istočno od ovog naselja, na Jevrejskom groblju, svojom destruktivnom ubilačkom moći, koja se manifestirala velikim brojem civilnih žrtava, strateški su kontrolirale, ubijale i rušile živote građana. U kontekstu potpune izloženosti i nemoći, kao i najvećeg broja snajperskih žrtava, posebno se izdvaja glavna ulica koja se proteže od Marijin Dvora prema novijim dijelovima grada, zajedno sa svojim sjecištima pozicioniranim naspram Grbavice i Jevrejskog groblja, odnosno Tršćanske ulice, ulice Franje Račkog i većih raskrnica (kod Pofalića i kod Hotela Bristol). Ta ulica smrti u ratu je dobila naziv „Aleja snajpera“ što potpuno subvertira sve ono što pretpostavlja aleja, tj. uređen i humaniziran ulični prostor, omeđen drvoredima, nečim što je vezano za život i rast, za materiju i energiju.

U odnosu na morfologiju terena, dispoziciju urbanog tkiva i blizinu lokacija odakle su djelovale ubilačke cijevi, snajperski pogledi bili su sveprisutni u svakom segmentu grada, internalizirani u tijela njegovih stanovnika kao mehanizmi kontrole ponašanja i kretanja. Kažnjavanje je najviše sprovedeno nad onim tijelima koja su se usudila kretati unutar prostora stalnog nadzora, vidnog polja snajperiste (raskrsnica, trgova, mostova) ili se grupirati, okupljati, stupati u interakciju i komunikaciju tj. uključivati se u procese i situacije koje prema Lefebvreu čine suštinu urbanog (Lefevr 1974).

Pogledi što su kroz dvoglede, nišane snajperista i ostalih kontrolora cijevi bili upereni u zgrade, kuće, u stanove i u dvorišta, a najviše u otvoreni javni prostor, postali su upisani u tijela građana. Stoga je izaći iz doma i kretati se, posebno stati u red za vodu i hranu, odnosno grupirati se, značilo izložiti se, postati metom. Najveće stradanje civila, odnosno masakri, ubijanje i kasapljenje tijela sprovedeno je nad skupinama građana koji su čekali u redovima za vodu i hranu, kao što je to bilo u najprometnijoj pješačkoj ulici u gradu, Ferhadiji i na pijaci Markale (Karović Babić 2014), potom ispred cisterni s vodom te jednom od rijetkih gradskih izvora koji nije bio pod kontrolom Vojske Republike Srpske, gradskom Pivarom. Čak su i skupine djece koja su se igrala u dvorištima, ispred svojih zgrada ili kuća, nemilosrdno granatirane (Mastalić-Košuta 2014). Tako se grad transformirao u neki vid poligona

za vježbanje bojevog gađanja, za demonstraciju sile i terora, a posebno u onim dijelovima koji su se otvarali prema prirodnom krajoliku okolnih planina i brda.

Kroz permanentni nadzor, kontrolu, ubijanje i zastrašivanje civili su se duhovno sakatili i ubijali, uništavao se život grada, razarala se živost i dinamika Sarajeva, odnosno njegov društveni karakter. Stoga se u kontekstu Sarajeva urbicid odnosi na uništavanje njegovog urbanog i društvenog tkiva, na ružiranje ne samo prostornog krajolika, već i na socijalne relacije upisane u njegovu datost. Jer destrukcija dezintegriše ne samo materiju već i društveno tkivo, utiče na ljudska tijela, na društvene prakse, na forme društvenog života. Upravo su se oblici nasilja koji su provedeni nad opkoljenim gradom manifestirali kroz decidno uništavanje grada kao socijalnog prostora, grada kao mjesta što spaja, organizira, okuplja, dovodi ljude u interakciju i komunikaciju.

Struktura urbanog tkiva, njegova fizička dimenzija, raspored ulica, trgova, urbanih artefakata zapravo nudi samo platformu koja predstavlja preduvjet za kreiranje dinamike grada. Ukoliko se pozovemo na Mumfordovu ideju da je grad „pozorište društvenih aktivnosti” (Mumford 2009), onda ta struktura predstavlja neki vid scenografije na kojoj se odigrava teatar. Taj, možemo reći, performativni aspekt prostora kao “prakticiranog mjesta” (De Certeau 2002: 183) pretpostavlja uigrane aktivnosti vezane za funkcionalno korištenje urbanog prostora, ali isto tako i one koje su slučajne, nepredvidive, razigrane i nesvršishodne. Upravo se vitalnost jednog grada mjeri kroz performativni aspekt ili njegovu dinamiku, koju stvaraju tijela, odnosno “izvode” ljudi svojim kretanjem, odnosima prema fizičkoj strukturi urbanog prostora, ali i prema drugim tijelima, u mimoilaženju, interakciji, okupljanju.

Sarajevo je oduvijek bilo prepoznatljivo po svojoj dinamici, koja se posebno ogledala u javnim prostorima. Grad, pogotovo njegova čaršija, pješačke zone u njegovom centru, zelene pijace, kafanske bašte na trgovima, ulicama i trotoarima, bile su ispunjene vitalnošću, živošću, nekom posebnom atmosferom. Kroz dinamiku tih javnih prostora proizvodio se socijalni prostor, odnosno proizvodili su ga ljudi svojim kretanjem, ponašanjem, običajima, kulturom. Međutim, u vrijeme opsade nestala su neka mjesta okupljanja i socijalizacije, dok su se druga transformirala u zone nadzora i kontrole ili zone terora koje su sistematski granatirane, gdje su građani kažnjavani jer su se okupljali. Mogućnosti za slučajne susrete na ulici, na mostu, trgu ili raskrsnici, na otvorenim zelenim gradskim pijacama i u pješačkim zonama, za interakciju s poznanicima ali i neznancima, reducirane su uspostavljanjem novog urbanog poretka. Kretanje je većinom bilo svršishodno, usmjereno na zadovoljavanje osnovnih potreba, na potragu za hranom, vodom i ogrevom, i užurbano, ograničeno

fizičkim i mentalnim barijerama. Ulice, gotovo lišene svojih prometnih i trgovačkih funkcija (što u nedostatku robe, što destrukcijom i pljačkanjem trgovina), bile su opustošene i ogoljene od uobičajenog ljudskog prisustva. Većinom su nestale gradske bašte, odnosno kafane, a po mostovima i raskrsnicama se trčalo. Društvena interakcija bila je „zabranjena“ i „kažnjavana“, a onemogućavanjem upravo onoga što se smatra suštinskom definicijom grada, a to je da je on pozornica za društvene aktivnosti, uništavalo se ne samo biće grada, već se i osporavalo „pravo na grad“. Jer pravo na grad, kako objašnjava Lefebvre, označava pravo na susretanje i okupljanje, koje se suprotstavlja segregaciji i fragmentaciji. Opsada se tako može promatrati i kao napad na ono što istinski konstituira grad kao centar u Lefebvreovom smislu, kao mjesto susreta, okupljanja, komunikacije, razigranog i neočekivanog, napad na ono što predstavlja njegov urbanitet, što gradskom životu daje njegov specifičan karakter (Lefebvre 1996).

Dakle, destrukcija urbaniteta ne odnosi se samo na razgradnju fizičke strukture grada i infrastrukture koja ga održava, na razbijanje forme i materije, na ubijanje i kasapljenje tijela, već i na to kako su mehanizmi destrukcije narušili atmosferu, karakter i biće grada. Jer urbanitet ne čine samo prostorni odnosi objekata, mreže ulica i javnih prostora, već različiti oblici socijalnosti koji održavaju grad u društvenom, kulturnom i psihološkom smislu. U tom kontekstu potrebno je razmotriti kako su destruktivne sile uticale i na prakse korištenja urbanog prostora, na način kako se on percipira i doživljava, kako utiče na ljudska tijela.

4. KORIŠTENJE I DOŽIVLJAJ URBANOG PROSTORA

Narušavanjem strukture urbanog tkiva, njegove fizičke dimenzije, odnosno arhitektonskih objekata, hijerarhije ulica i drugih otvorenih javnih prostora i njihovih međusobnih odnosa, uspostavio se novi poredak u urbanom prostoru, što je utjecalo i na ono što ljudi doživljavaju kao svakodnevni život. Poremećene su relacije između izgrađenog krajolika i življenja, odnosno društvenog i fizičkog poimanja grada, njegovog prostora i doživljaja tog prostora, a samim tim i načini njegovog korištenja.

Jedan prostor, a pogotovo otvoreni javni prostor, poima se kroz njegovu životnost, dinamičnost, vitalnost, što pretpostavlja prostor ožvijen aktivnostima, kretanjem, cirkulacijom tijela. Jer izgrađeni okoliš nudi samo pozornicu na kojoj se odvija svakodnevni život, koji se “izvodi” ili producira u interakciji s fizičkim i prostornim determinantama, ali i u socijalnoj interakciji, odnosno “socijalnoj produkciji socijalnog prostora” (Soja 1996: 46). Prolasci kroz urbane prostore neodvojivi su od

načina obitavanja u gradu, što pretpostavlja izvjesna kretanja, ponašanja i aktivnosti koje su često ustaljene, određene nekim uhodanim ritmovima, „repeticijama prostornih demarkacija zasnovanih na uobičajenim obrascima korištenja i orijentacije” (Amin 2008: 12), jer kretanje u urbanom prostoru uglavnom je vođeno navikama. Postoje uobičajeni motivi za kretanje i djelovanje u gradskom prostoru, koje je uvjetovano nekim postojećim smjerovima, linijama kretanja, ali i fiksnim tačkama, odnosno strukturom urbanog tkiva.

Mrežu ustaljenih ili potencijalnih pravaca kretanja kroz grad određuju ulice sa svojim specifičnim strukturama, fiksnim arhitektonskim objektima, urbanim mobilijarom, odnosima prema gradskom zelenilu, kao i onom što je temporalno, a to je frekvencija korisnika te mreže. Ali u okviru te mrežne strukture postoje i osnovne linije koje imaju neki poseban kvalitet, kako objašnjava Lynch (Lynch 1974: 121): „... neku koncentraciju izvesnih delatnosti posebne vrste ili pak neki karakteristični prostorni kvalitet, naročitu teksturu svog pločnika ili kućnih fasada, nešto osobito u načinu osvetljavanja, jedinstvenu kombinaciju mirisa ili uličnog sazvučja...”. Upravo je taj prostorni kvalitet putanjā posebno značajan za one koji se stalno njima kreću, koji ih koriste kao pravac koji vodi ka nečemu, nekom cilju. U njima je oslikano obitavanje pojedinca, građani se identificiraju s njima, stvaraju uspomene, mentalne matrice pri čemu se formira „specifična memorija mjesta“ (Čaldarović 2011: 19). Međutim, suočenjem s ožiljcima u teksturi pločnika i fasada, ruiniranim gradskim artefaktima i uličnom opremom (kioscima, semaforima, znakovima...), posjećenim stablima, nestankom uobičajenih mirisa i zvukova, nedostatkom ulične rasvjete, i uopće nestankom tih specifičnih kvaliteta, subvertirao se odnos prema takvim mjestima.

Kretanjem po gradu, hodanjem po krhotinama stakla, cigli, različitim otpacima, fragmentima destrukcije, stvarima koje propadaju ili se raspadaju, povećavao se osjetilni doživljaj njegovih materijalnih struktura, otkrivala se „skrivena taktilnost“ (Edensor 2005: 120), koju ne susrećemo u reguliranim urbanim prostorima. U stvarima koje propadaju ili se raspadaju javlja se i neka vanjska materija ili proces (prašina, trulež, prljavština), narušava se „osjetilna sterilnost” urbanog prostora (Sennett 1996: 15), odnosno aktiviraju se i druga čula koja nadilaze vizuelni doživljaj. Za razliku od nekih zapadnoevropskih gradova, Sarajevo nije bilo sterilno u toj mjeri, jer je prostor Čaršije upravo bio karakterističan po mirisima kafe i ćevapa i zvukovima koji su prodirali iz Kazandžiluka i Kujundžiluka. Međutim, ta jedinstvena kombinacija mirisa i sazvučja zamijenjena je nekim drugim osjetilnim stimulansima. U urbanom prostoru Sarajeva stvorio se jedan novi osjetilni pejzaž koji početkom

opsade opisuje Miljenko Jergović:

„Nakon jednog od brojnih masakara ... sišao sam u Grad. Ulice su bile pune stakla i razbijenih crjepova. To sam uostalom i očekivao. Međutim, nikako nisam sebi mogao objasniti grozan i povraćajući zadah i smrad koji se širio prizorom. Posvuda se osjećalo pokvareno meso. Kao kad dugo nema struje pa se otopi zamrzivač. Zastao sam, ukočio se i neshvatao. Prijatelj mi je pokazao prstom: „Ono!“ A „Ono,“ to što je tako grozno vonjalo, bila je ogromna lokva zgrušane ljudske krvi.“¹⁰

Taj užasan vonj o kome piše Jergović, smrad od zgrušane krvi, raspadanja, truleži, miješao se s mirisima dima, prašine, gareži, kao i smradom što je izbjicao iz gradskih odvoda i smeća koje se nagomilavalo u gradskim kontejnerima. U kombinaciji s novim sazvučjem, uobičajeni auditivni pejzaž grada – žamor i kakofonija vozila kao i ono nešto što je na izvjestan način „kontrolisano“ (prisustvo jakih zvukova) – zamijenjen je zvukovima eksplozija, fijucima granata i metaka, sasipanja stakala, pljuštanja komada metala, cigle, ili pak prekinut nekom sablasnom tišinom. A u mjesecima koji su prethodili već prvoj ratnoj zimi, zapamćenoj po ekstremnoj hladnoći, u opkoljenom gradu pojavio se jedan novi, uznemiravajući element auditivnog pejzaža koji u priči „Ranjeni parkovi“ opisuje Semezdin Mehmedinović: „Podstaknuti strahom od zime, stanovnici Sarajeva režu drva u parkovima; ako izuzmemo granate, dominantan zvuk u gradu je onaj od motorne testere“ (Mehmedinović 2004: 17). Taj stravičan zvuk destrukcije koja se dešavala iznutra, u borbi za preživljavanje, izmjenjivao se sa onim koji je dolazio izvana. Fijuci granata prožimali su se s brujanjem motornih testera, a zvukovi eksplozije, pri udaru razornog projektila, s tupim udarcima drvenog trupla o tlo. A kada se stablo izbriše, „ukine“, kada nestane i padne njegova krošnja, tada se iz ranjenog parka otvori vidik prema okolnim šumama.¹¹

Međutim, pogledom iz gradske nutrine prema vani, prema tim prirodnim granicama, ne stvara se više osjećaj sigurnosti i zaštićenosti. Širina vizuelnog pogleda u odnosu na graničnu liniju gradskog pejzaža, što je građanima pomagala da uspostave jasnije relacije između gradskog jezgra i njegove ovojnice, da se osjećaju „kod kuće“ postala je nekim vidom mentalne granice, jer otvoreni prostori značajni za sagledanje odnosa između skoncentrisanog urbanog tkiva kotline i njenih prirodnih

10 Miljenko Jergović (1992), „Dolina zlatnih ljiljana“, *Herceg-Bosna*, 5. 7. 1992. (vidjeti: Hozić 2008: 110).

11 „Svakodnevi prizori: muškarci sajlom vuku na svoju stranu, topola se opire, njiše se lijevo i desno, djeca okolo trče i navijaju, neko za muškarce neko za topolu, a kada krošnja padne, tada prsne vidik prema šumama Trebevića...“ (Mehmedinović 2004: 17).

bedema, transformirali su se u zone opasnosti. Opsadom se ne samo izgubila dinamična ravnoteža između čovjeka i njegove okoline, već i prostorni i osjetilni kvalitet vezan za memoriju mjesta, ono što omogućava “prostornost sjećanja” (Edensor 2005: 126), jer pored spomenika i pisanih dokumenata, sjećanje je uhvaćeno, zadržano i materijalizirano i u prostoru. Upisano u gradsko tkivo, oblikovano i proizvedeno učestalim percipiranjem i korištenjem urbanog prostora, interakcijom s njegovim senzornim i materijalnim aspektima, kao i tijelima koja se njime kreću, sjećanje je nešto što utiče na svakodnevni život pojedinca, što ga determinira. Sjećanje, definirano s filozofskog stanovišta kao sposobnost pamćenja, pretpostavlja još jedan aspekt koji je upravo povezan s tom prostornošću, a to je prisjećanje, „sposobnost da prizovemo u sećanje prošle događaje i prepoznamo ljude, mesta i činjenice“ (Todorova 2010: 168). O pamćenju u svijesti i tijelima onih koji su dugo vremena živjeli u Sarajevu, kao i memoriji utjelovljenoj u specifičnim mjestima, u kontekstu destruktivnosti opsade, Karahasan kaže sljedeće:

„A kad se u takvome vremenu grad u kojem ste proveli najveći dio života počne sistematski uništavati, kad takoreći pozornica Vašeg života, kad mjesta koja Vas pamte i svjedoče Vašu prisutnost na svijetu počnu nestajati, kad se Vi sami počnete pitati jeste li zaista proživjeli život kojeg se sjećate – u takvom trenutku je nesumnjivo pogubno i za Vas nepodnošljivo pretvaranje Vašega grada u simbol. Odbrana sjećanja na sasvim konkretna mjesta i događaje, potvrda da je svijet u kojem ste boravili stvaran ili da je barem bio takav – to Vam postaje temeljni uvjet za očuvanje duševnog zdravlja jer Vam dokazuje da ste zaista doživjeli to čega se sjećate. A temeljni uvjet za povjerenje u doživljeno i u sjećanje jeste da ste boravili u stvarnosti, a ne u simbolu. I gotovo zato i s manijakalnom preciznošću rekonstruirate ulicu kojom ste išli na posao, klupu na kojoj ste prvi put poljubili djevojku, krčmu u kojoj ste slavili studentske uspjehe i tješili se zbog neuspjeha... Svijet koji ste upamtili blijedi ako boje i oblici nisu vezani za neki smisao, za značenja, za radnju, za događaje koji su vam nešto značili.“ (Karahasan 2017: 37-38)

Možemo reći da se kroz strateško „ubijanje grada“ ubijala i memorija vezana za njegove prostorne, materijalne i senzualne kvalitete, ona koja je nastala taloženjem događaja i iskustava (Edensor 2007). Neka iskustva su jedinstvena, a neka ponovljena u svakodnevnom korištenju urbanog prostora, jer kretanje po gradu obično je zasnovano na nekim predvidivim rutinama, smjerovima vođenim najčešće obavezama i zadacima (Edensor 2010) (put od/ do kuće, radnog mjesta, trgovine ili slično) i izvođenje tih rutinskih sekvenci pokreta, odnosno utjelovljenih formi kretanja, kreira obrasce koji determiniraju osjećaj pripadanja nekom urbanom prostoru. To svakako ima i jednu egzistencijalu dimenziju, o kojoj govori Edensor: „Upisivanje

individualnih i kolektivnih putanja u gradsko tkivo omogućava svakodnevni, normativni način postojanja u svijetu: 'iz utjelovljenja navike, daje se dosljednost sopstvu...' (Ibidem 80-81). Internalizirane u tijelima građana u procesima interakcije s drugim i s gradskom sredinom navike predstavljaju i nešto što „konsolidira parametre identiteta“ (Ibid.), odnosno one stvaraju povezanost s poznatim okruženjem, sa kojim se pojedinac identificira. Ta veza nastaje i rutinskim prolascima kroz grad, kroz njegove prostorne segmente.

Međutim, opsadom su poremećene ustaljene rutine korištenja urbanog prostora. Nestalo je uobičajenih zvukova i mirisa koji su stvarali osjećaj mjesta, usmjeravali kretanje, upućivali na određene lokacije u gradu.¹² Uspostavom novog prostornog poretka u senzornom i materijalnom smislu, uzurpirane su linije kretanja tih ustaljenih pravaca, puteva koji su omogućavali prolasku kroz prostorne cjeline grada. Ali ipak, osjećaj dezorijentiranosti Sarajlija u svome gradu najviše je stvorio strah od gubitka jedine koliko toliko čvrste tačke i oslonca koji je „još preostao i koji je postao jedini garant života, garant da se realnost još uvijek nije sasvim raspršila, da nije iščezla“ a to je, kako dalje navodi Senadin Musabegović (2019: 143), bilo njihovo vlastito tijelo. Svijest o životu postala je svijest o vlastitom tijelu, gdje je osnovni instinkt za preživljavanje bio da se taj čvrsti oslonac zaštititi od ranjavanja i od smrti. Time je strah za vlastito tijelo postao osnovnim orijentiranjem koji je usmjeravao, determinirao kretanje i limitirao ga, odnosno stvarao osjećaj dezorijentiranosti u vlastitom gradu, gdje su poznata mjesta odjednom postala nepoznata i strana.¹³

I u tom smislu je bila narušena usmjerenost puteva o kojoj govori Lynch (Lynch 1974), njihova funkcionalnost vezana za sisteme orijentacije, za stvaranje kontinuiteta i identiteta, odnosno onih kvaliteta na koje se ljudi oslanjaju, koje im daje prijatno osjećanje povezanosti s dijelovima grada. Korištenje glavnih i širokih ulica, tih najfrekventnijih saobraćajnica i putanja, što daju jasnu i usmjerenu liniju prolaska kroz gradske cjeline, uzurpirano je tehnologijama nadziranja i kažnjavanja – od glavnih prilaznih puteva, saobraćajnica koje su pratile tok rijeke Miljacke, zatim glavne ulice koja je povezivala centar grada sa novijim dijelovima (nazvane „Alejom snajpera“), te ulica koje su se penjale uz strme bokove grada (Dalmatinska,

12 U kom kontekstu zanimljivo se osvrnuti na priču Miljenka Jergovića „Gong“ u kojoj opisuje zvonjavu tramvaja svaki put kada dođu na okuku kod Higijenskog zavoda (Jergović 2008: 46-51).

13 O tome upravo govori izvadak iz dnevnika Ede Hozića: „U gradu si, a nisi u gradu. Prostor po kojem se krećem manji je od najmanje kasabe u Bosni“ (3. avgust 1992). Taj usađeni strah koji je također limitirao i modificirao kretanje, poznate dijelove grada je činio nepoznatim i stranim. Opisujući dio Sarajeva gdje je bilo Kino „Partizan“ ovaj autor navodi: „Za mene je to potpuno nepoznat kraj, tamo nisam išao od početka rata. Ne znam gdje se smije preći ulica, koji put je siguran“ (2. novembar 1993) (Hozić 2008: 127, 291).

Logavina...)). Kretanje više nije moglo biti usmjereno, determinirano uobičajenim putanjama kojim se stvarao kontinuitet, već isprekidano ili „vijugavo“, kako je to napisao novinar Mladen Paunović opisujući trenutak kada je krećući se na posao ranjen snajperskim hicem.¹⁴ Izgubio se ritam kretanja, odnosno uspostavio se novi koji je diktiralo stanje opsade. Tako su neki, nekada frekventni dijelovi grada, kao naprimjer zona Marijin Dvora, modificirani u smislu korištenja prostora ulica i raskršća, što se vidi na mapama Nihada Čengića (2010) kojim je autor predstavio odnos između fizičkog prostora i socijalnih aktivnosti s posebnim naglaskom na ekonomiju kretanja, prije i za vrijeme opsade. Redistribucija protoka ljudi u navedenoj zoni ilustrativno pokazuje jednu urbanu (trans)formaciju, odnosno situaciju u kojoj nestaju jedni prostori socijalne prakse, dok se uspostavljanjem novih pravaca kretanja socijalno produciraju drugi.

U gradsku strukturu su se počele upisivati neodređene i nepredvidive putanje, koje nisu sukladne sagrađenom, arhitektonsko-urbanistički oblikovanom prostoru prilagođenom čovjekovim potrebama. Stvorila su se neka nova pravila kretanja i ponašanja vođena isključivo instinktom izbjegavanja smrti ili jedan novi „saobraćajni kodeks“ koji je Semezdin Mehmedinović pretočio u pisanu riječ, opisujući svoje vlastito iskustvo gradskih puteva i putanja u opkoljenom gradu:

„Sada se prisjećam utabanih puteva kroz travnjake i svi prolaze njima, niko za to namijenjenim, asfaltiranim stazama. Jedan sarajevski ratni put vodi kroz razrušenu kino-salu; ovdje se staze račvaju same, ne urbanističkim projektima, i ne autizmom stanovnika u svom konformističkom hodu. Ne biti izložen, to je sav saobraćajni kodeks i on je u potpunoj suprotnosti sa zahtjevima u miru; a to znači: biti na glavnoj ulici i biti viđen. Ali, nove staze nemaju svoju asfaltiranu konačnost; imaju svoje metamorfoze u mjeri u kojoj granate mijenjaju sliku grada. Stalna nepredvidivost (možda te ima, možda te nema), stalni pritisci novih utisaka, čine ih (te staze) neprestano novim.“ (Mehmedinović 2004: 8)

Nove putanje su se stvarale, utabavale po travnjacima, između drveća i žbunja, građani su prolazili kroz ruševine, sakrivali se od snajperskog pogleda u betonskim ljuskama, preskakali ograde, koristili tunele, pasaže, unutrašnja dvorišta, stražnje ulaze i prostore između zgrada, koji su mogli ponuditi samo psihološki osjećaj sigurnosti, jer zaštita od snajpera nije pretpostavljala sigurnost od ubilačke moći granata. Stanje opsade je urbanističko-arhitektonske kvalitete pretvorila u nedostatke: u zgradama čiji su ulazi svojom otvorenom dispozicijom u odnosu na ulični prostor,

14 Paunović, Mladen (1992), „Srpskom snajperisti lično“, *Oslobodenje* 20. 07. 1992. (Hozić 2008: 119-120).

zbog vidljivosti, nekada imali kvalitet sigurnosti (od kriminala, vandalizma),¹⁵ zatim višekatnicama i naseljima koja su imala širinu pogleda (mahalske kuće sa svojim doksatima), a pogotovo prostorima ulice, trga ili parka, čija je osnovna karakteristika da su pristupačni, dostupni i vidljivi.

Panoptičko-destruktivna mašinerija stvorila je niz barijera koje su bile usmjerene na rušenje urbanog prostora Sarajeva, njegovog korištenja, u individualnom i u socijalnom smislu. Od toga da je „svaka zgrada na nišanu“¹⁶ da je svaki korak po gradu, svaki susret, susret sa smrću, do toga da se osjećaj sigurnosti stvara u momentu kada se ne vidi nebesko prostranstvo. Te psihološke barijere neminovno su ograničile, limitirale građane da se kreću, da stupaju u interakciju i komunikaciju.

Doživljaj takvog urbanog prostora, u kome se permanentno nastojao ukinuti život – onesposobljavanjem grada kao prostora javnosti, ludičkog, dinamičkog, otvorenog i nesputanog – koji je napušten od civilizacije, od ostatka svijeta i od stalnog ljudskog prisustva, pokreta, strujanja tijela, izgubio i svoju životnost, postao opustošen – uz taj permanentni susret s odbačenim materijalom, s otpacima, ugarcima, skeletima zgrada i urbanog mobilijara – kod građana je stvarao osjećaj da im se život pretvarao u ruševinu, svedenu na ljusku, koja je zapravo bila njihovo vlastito tijelo što je egzistiralo na rubu propadanja i opstajanja.

ZAKLJUČAK

Četverogodišnja opsada Sarajeva, koja se manifestirala i kroz destrukciju i panoptičku mašineriju, odnosno strateško uništavanje urbanih artefakata, strukture i slike grada, ali i grada kao socijalnog prostora, što je imao svoju specifičnu atmosferu ili duh mjesta, dovela je do njegove degradacije, negacije, do postupnog odumiranja, preobražavanja u ruinu. Baš kao i ruševina, razvalina što utjelovljuje ideju fragilnosti života i materijalnog svijeta (Edensor 2005), što je permanentno u pokretu, procesu morfiranja (Trigg 2006), i opkoljeno Sarajevo je isto tako bilo podvrgnuto gubljenju svoje suštine i forme, transformaciji kojom se izobličavalo, kojom je postepeno umiralo, iz koga se istiskivao život. Sama opsada grada, zapravo, stvara ruševine i tamo gdje ih nema, avetinjske gradske prostore, napuštene, mrtve prostore. Tako ulice, opustošene od ljudskog prisustva, beživotne, često zakrčene smećem i ostacima

15 O tim prostornim kvalitetima stambenih objekata pisao je Oscar Newman u kontekstu prevencije kriminala u gradovima u Sjedinjenim Američkim Državama. Iako prvi put objavljena 1972. godine, njegova je studija i danas zanimljiva, pogotovo za urbaniste i arhitekte, odnosno one koji se bave prostornim planiranjem, projektovanjem i izgradnjom stambenih naselja (Newman 1972).

16 Kantardžić, Elevedin (1992), „Svaka zgrada na nišanu“, *Oslobođenje* 06. 08. 1992. (Hojić 2008: 136-139).

destrukcije i zapuštene, baš kao i ogoljeni od stabala i zarasli parkovi i zelene površine, postaju ruševine same po sebi.

Sarajevo, iako nije bilo razrušeno u fizičkom smislu, odnosno svedeno na formu svoje sadržine, na skelet, ono se – opustošeno, razdijeljeno i onesposobljeno da izvrši svoju osnovnu funkciju, a to je da pruži sigurnost, sredinu u kojoj se nesmetano odvija svakodnevni život – postepeno urušavalo, raspadalo, u njemu su ostale samo krhotine urbanog načina života. Degradacija, destrukcija, radikalna negacija grada, reflektirala se na ljudske živote, ruinirane, reducirane na golo preživljavanje, osakaćene do stanja neprepoznatljivosti. Ruševina tako postaje i jedno cjelokupno urbano stanje u kome prebivaju ili, radije, preživljavaju građani Sarajeva.

LITERATURA:

1. Amin, Ash (2008), "Collective culture and urban public space", *City*, 12(1), 5-24.
2. De Certeau, Michel (2002), *Invencija svakodnevnice*, Naklada MD, Zagreb
3. Bogdanović, Bogdan (2008), *Tri ratne knjige*, Mediterran Publishing, Novi Sad
4. Čaldarović, Ognjen (2011), *Urbano društvo na početku 21. stoljeća: Osnovni sociološki procesi i dileme*, Naklada Jesenski i Turk - Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb
5. Čengić, Nihad (2010), "Intersections: Urban Form and Public Space", u: Şengul Öymen Gür (ur.), *Rethinking Globalism: Case of Transforming Old Cities*, LAP Lambert Academic Publishing, Saarbrücken, 72-92.
6. Diderot, Denis (aut.), John S. D. Glaus, Jean Sez nec (2011), *On Art and Artists: An Anthology of Diderot's Aesthetic Thought*, Springer Netherlands, Dordrecht.
7. Edensor, Tim (2005), *Industrial Ruins: Spaces, Aesthetics and Materiality*, Berg, Oxford
- Edensor, Tim (2007), "Sensing the Ruin", *Senses & Society*, 2(2), 217-232.
8. Graham, Stephen (2005), "Switching Cities Off", *City*, 9(2), 169-193.
9. Graham, Stephen (2010a), "When Infrastructures Fail", u: Stephen Graham (ur.), *Disrupted Cities: When Infrastructure Fails*, Routledge, New York, 1-26.
10. Graham, Stephen (2010b), "Disruption by Design: Urban Infrastructure and Political Violence", u: Stephen Graham (ur.), *Disrupted Cities: When*

- Infrastructure Fails*, Routledge, New York, 111-129.
11. Hecler, Florans (1980) "Estetika ruševina: jedna nova kategorija bića", *Književna kritika*, januar-februar, 87-93. Heidegger, Martin (2009), "Građenje, stanovanje, mišljenje", u: Petar Bojanić i Vladan Đokić (ur.), *Teorija arhitekture i urbanizma*, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, Beograd, 115-124.
 12. Jergović, Miljenko (1992), "Dolina zlatnih ljiljana", *Herceg-Bosna*, 05. 07. 1992., u: Edo Hozić (ur.), *Biografija Sarajeva 92-'93*, Bemust, Sarajevo, 110-111.
 13. Jergović, Miljenko (2008), *Sarajevski marlboro*, TKD Šahinpašić, Sarajevo
 14. Kantardžić, Elvedin (1992), "Svaka zgrada na nišanu", *Oslobođenje*, 06. 08. 1992., u: Edo Hozić (ur.), *Biografija Sarajeva 92-'93*, Bemust, Sarajevo, 136-139.
 15. Kapić, Suada (2000), *The Siege of Sarajevo 1992-1996*, FAMA, Sarajevo
 16. Karahasan, Dževad (2017), *Sarajevo: četiri godišnja doba*, Dragana Tomašević (ur.), Connectum, Sarajevo
 17. Karović Babić, Merisa (2014), *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
 18. Kurspahić, Nermina (1995), "Kamp Sarajevo", *Odjek* 3, 3.
 19. Lefevr, Anri (1974), *Urbana revolucija*, Nolit, Beograd
 20. Lefebvre, Henri (1996), *Writings on Cities*, Blackwell Publishers, Oxford
 21. Linč, Kevin (1974), *Slika jednog grada*, Građevinska knjiga, Beograd
 22. Mastalić-Košuta, Zilha (2014), "Masovna ubistva djece u Sarajevu pod opsadom 1992-1995", u: Mesud Šadinlija (ur.), *Politički i vojni značaj odbrane Sarajeva 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 578-601.
 23. Mehmedinović, Semezdin (2004), *Sarajevo blues*, Dani, Sarajevo
 24. Mumford, Lewis (2009), "'Šta je grad?' Arhitektonski zapisi (1937)", u: Petar Bojanić i Vladan Đokić (ur.), *Teorija arhitekture i urbanizma*, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, Beograd, 274-278
 24. Musabegović, Sadudin (1998), *Žargon otpatka*, Svjetlost, Sarajevo
 25. Musabegović, Senadin (2019), *Umiruće tijelo politike*, Buybook, Sarajevo/Zagreb
 26. Newman, Oscar (1972), *Defensible Space: Crime Prevention through Urban Design*, Macmillan, New York

27. Ože, Mark (2005), *Nemesta*, Biblioteka XX vek, Beograd
28. Paunović, Mladen (1992), "Srpskom snajperisti, lično", *Oslobođenje*, 20. 07. 1992., u: Edo Hozić (ur.), *Biografija Sarajeva 92-93*, Bemust, Sarajevo, 119-120.
28. Pomijan, Kšištof (2010) "Evropa: Stvarna topografija i mentalne topografije", u: Stela Gerva i Fransoa Rose (ur.), *Mesta Evrope*, Biblioteka XX vek, Beograd, str. 47-62.
29. Riegl, Alois (2006), "Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak", u: Marko Špikić (ur.), *Anatomija povijesnog spomenika*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 351-411.
30. Rossi, Aldo (1999), *Arhitektura grada*, Naklada Društva arhitekata građevinara i geodeta, Karlovac
31. Sennett, Richard (1996), *Flesh and Stone: The Body and the City in Western Civilization*, Norton, New York
32. Soja, Edward (1996), *Thirdspace, Journeys to Los Angeles and other Real-and Imagined Places*, Blackwell Publishing, Oxford i Cambridge, Mass.
33. Štraus, Ivan (1995), *Arhitekt i barbari*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo
34. Štraus, Ivan (1998), *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1945-1995*, OKO, Sarajevo.
35. Todorova, Maria (2010), *Dizanje prošlosti u vazduh*, Biblioteka XX vek, Beograd
36. Trigg, Dylan (2006), *The Aesthetics of Decay: Nothingness, Nostalgia and the Absence of Reason*, Peter Lang, New York
37. *WARCHITECTURE: Sarajevo Urbicide* (1993), Asocijacija arhitekata DAS-SABiH, Sarajevo
38. Zanini, Pjero (2002), *Značenja granice*, Clío, Beograd
39. Žujo, Valerijan, Ferhad Mulabegović, Smajo Mulaomerović (2014) *Vijećnica: Sarajevo*, Studio Urbing, Sarajevo

RUIN AS THE STATE OF A CITY UNDER SIEGE

Summary:

The notion of the city as a ruin, in the case of besieged Sarajevo (1992-1996), extends beyond mere material destruction and diverges from the conventional meanings of ruins found in theoretical discourse and literary expressions – such as the aestheticization of death and decay and the romantic tranquility evoking feelings of nostalgia. In Sarajevo, ruin refers to a profound physical and psychological state resulting from fragmentation, disintegration, and the desecration of its urban fabric. This encompasses not only the literal reduction of certain buildings to ruins but, more significantly, the strategic incapacitation of the city as a social organism and the annihilation of everything that defines it as a modern and civilized place. Urban space, through its artifacts, concentrates and embodies history, memory, meaning, and symbols; it is designed to gather people and facilitate communication. However, this fundamental quality was systematically destroyed during the four years of the siege. The essence of the city, as a means of organizing society, facilitating interaction among diverse elements, and connecting them, was being increasingly undermined. While Sarajevo was not completely physically devastated, it can still be viewed as analogous to ruin in many ways. This comparison ties into the language used to describe its wartime state, evoking themes of decay, abandonment, neglect, transience, and the temporality of both building and living.

Keywords: architecture; memory; siege of Sarajevo; ruin; urban sociology; uricide

Adresa autorice
Author's address

Asja Mandić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
asja.mandic@gmail.com